

Стрічка історії

ТВОРЦІ

Вередньодніпровської Русі

Б.І. Андрусишин,

доктор історичних наук, професор,

В.Й. Борисенко,

доктор історичних наук, професор.

Значна частина сучасних істориків за інерцією продовжує вважати першою державою на території Східної Європи Київську Русь із часу захоплення варязьким конунгом Олегом Києва у 882 р. Хоча новітні напрацювання в археологічній, історичній та мовознавчій науках дозволяють по-новому, з максимальною об'єктивністю поставитися до визначення часу зародження першої держави у цьому регіоні та її етнічного характеру.

Зокрема, В.Д. Баран на основі багатолітніх досліджень археологічного матеріалу доводить, що ніякої східнослов'янської спільності вже наприкінці II – на початку III ст. н. е. не існувало.

З цим погоджується і ряд інших вчених, у тому числі й автори статті. Оскільки не було східнослов'янської спільності, то, природно, що вона не могла стати й творцем держави.

На середину I тис. н.е. вже відбувся поділ слов'ян на південну, північно-західну і північно-східну групи. Причому в кожній із них існували племінні об'єднання, які відрізнялися одне від одного цілою низкою ознак, які не були остаточно подолані навіть у часи Київської імперії. Якщо не існувало східнослов'янської єдності, то, природно, вона і не могла створити державу.

З цією проблемою тісно пов'язано і питання про час появи першої держави на території Східної Європи. В основу відповідних наукових розробок радянських вчених лягли свідчення руського літописця, монаха Києво-Печерського монастиря Нестора, який на початку XII ст. уклав перший історичний твір під назвою «Повість Временних літ». Його повідомлення про взяття варязьким князем Олегом Києва в 882 р. і наступне об'єднання Київської та Новгородської земель й лягло в основу теорії про визначальну роль норманів у створенні першої держави східних слов'ян Київської Русі.

Але, як схильні вважати більшість істориків, концепція літописця про те, «звідки пішла Руська земля, хто в Києві став першим княжити і як виникла Руська земля» потребує критичного підходу з зіставленням даних інших давніх авторів, а також досягнень археології. У творі літописця Нестора багато суб'єктивного, неточного і суперечливого у викладі насамперед тих подій, які передували появі Олега у Києві. Вони подані у вигляді розрізнених повідомлень, вирваних з загальноісторичного контексту тих часів. Однією з головних ідей твору було обґрунтування права варязької династії Рюрика на владу в Київській Русі, а тому й історія «Руської землі» подана ним як історія династії Рюриковичів.

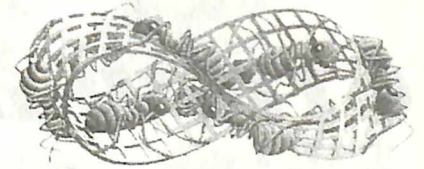
Держава з'являється тоді, коли для цього є необхідні умови, окремим особам можуть тільки прискорити чи загальмувати відповідні державотворчі процеси. Зародки української державності сягають до останнього етапу існування антського об'єднання племен, який припадає на VI ст. На це століття припадають і перші достовірні відомості про суспільний устрій праукраїнських племен – антів і склавнів.

Вони дозволяють визначити і ті елементи, які з повним правом можна віднести до регулятивних норм, властивих власне державі на початковому етапі її формування. З поверненням князя Кия з Дунаю на Подніпров'я започатковується спадкова династія київських князів Києвичів. Цю думку відстоюють як давні літописці – антинорманісти, зарубіжні тогочасні й пізніші автори, так і абсолютна більшість сучасних вчених. Це вже є вагомим свідченням безперервності державотворчих процесів у Середньому Подніпров'ї.

Існування спадкової влади було б неможливим без апарату примусу, оскільки поява князя означала змінити традиційний інститут управління в антському суспільстві – народні збори, рада старійшин, жерці, племінні вожді. Безумовно, що на перших порах князівська влада значною мірою залежала від традиційної форми управління, а навколо князя почало формуватися найближче оточення у формі дружини, на яку він спирався при вирішенні найважливіших не тільки воєнних, а й внутрішньо-управлінських задач. Тобто, порушується традиційна структура суспільства і з'являється соціальна група людей, яка претендує на виняткове місце у племені. Народні збори, як звичайний правовий інститут самоуправління, починає поступово, спочатку малопомітно, поступатися місцем сходці озброєних воїв.

Але в цілому, внутрішнє життя антських, та напевне і паралельних у часі склавінських племен, визначав звичай нормативного характеру. Він регламентував їх життя у «народноправстві» і особистій свободі. Саме нормативний характер звичаю особистості свободи перешкодив затвердженню рабства на українських землях у ході їх поступового одержавлення. І це при тому, що антські й склавінські князі в безпосередньому спілкуванні з Римською імперією ба-

чили переваги для їх влади у повному підпорядкуванні особистості і навіть намагалися це зробити в окремих випадках. Панівний звичай «народоправства» гальмував процес завершення формування праукраїнської державності за типом сусідніх держав, але перешкодити йому був не в силі. Становлення державності відбувалося у ході протистояння звичаїв нормативно-го характеру і князівської правотворчості.

Переломний етап у державотворчих процесах на українських землях настав у VII ст. У цей час антське об'єднання племен розпалося, племена розійшлися на південний захід і до Дніпра й анти вже не згадуються стародавніми авторами. Зате на перше місце у державотворчих процесах і взагалі в житті праукраїнських племен висувається племінне об'єднання дулібів, яке жило північніше антів і входило до склавінського союзу племен Правобережної України. Незабаром воно розпалося на племена волинян і бужан чи просто змінило свою назву на їх. Приблизно на рубежі VI-VII ст. тут утворилась короткочасна держава волинян, яку східні автори називали «Валіана».

Набагато успішніше проходили державотворчі процеси у Середньому Подніпров'ї, головною рушійною силою в яких виступали місцеві праукраїнські племена. На їх чолі стояла верхівка племінного об'єднання полян, серцевина якого перебувала в межах Дніпра, Росі, Ірпеня та Прип'яті.

У Середньому Подніпров'ї швидше ніж в інших місцях відбувався соціально-економічний розвиток, а відповідно і складались умови для створення держави. Виняткову роль в цьому процесі грали Дніпро і Київ, які дозволяли не тільки підтримувати торгівельні зв'язки з Заходом, Сходом, Північчю і Півднем, а й контролювати життя племен, що мешкали в басейні Середнього і Верхнього Подніпров'я.

Князівська правотворчість, що помітно посилилася у VII-VIII ст., неминуче вела до одержавлення різних сторін суспільного життя, одного з визначальних факторів становлення держави.

Необхідність захисту власної держави від агресії кочових народів прискорила завершення державотворчих процесів на українських землях. Наприкінці VIII - у першій половині IX ст. утворилась Праукраїнська держава, яку літописець Нестор у 652 р. назвав «Руською землею». Характерно, що літописець поставив її безпосередньо після викладу історії князя Кия, його братів і сестри та племінного об'єднання полян. Тобто ця назва стосується Середнього Подніпров'я і аж ніяк не території ільменських словен. Тому цілком правомірним виглядає назва цього державного об'єднання «Середньодніпровська Русь», яку вживають ряд істориків.

У Середньодніпровській Русі у першій половині IX ст. існувала нова ієрархічна структура суспільства. Основна маса населення ділилася на селян і ремісників, а серед них вже існували окремі соціальні групи людей – смерди, люди, челядь, раби. У Древлянській землі та й інших землях прості люди, за свідченням літописця, «обробляли лани і землі свої, кращих і нарочитих мужів і князів».

Сформувався панівна верхівка суспільства, представлена князями, боярами, дружинниками і частково купцями. Великий князь стояв над іншими князями і мав назву «хакан» за прикладом титулювання правителів Хазарського каганату. В розумінні сучасників він був рівнозначним імператорському титулу, що явно вказувало на державний рівень очолюваного ним утворення. Причому перша згадка про нього міститься в Бертинській хроніці під 839 р., що додатково свідчить

про існування у цей час Середньодніпровської держави.

Нижчу ланку управлінської верхівки становили «світлі князі», що очолювали великі союзи племен. Окремі племена мали своїх князів, названих у літописах «всяким князем». Суспільну знать представляли також бояри, що, у свою чергу, ділилися на ряд категорій, і формувалися переважно з дружинників. Окрему верству населення становили купці, які не тільки торгували, але й виконували роль послів у відносинах князів з урядами зарубіжних країн.

Посилення Середньодніпровської Русі у першій половині IX ст. супроводжувалося її зовнішньополітичною активністю. Праукраїнська держава вступає у протиборство з наймогутнішими своїми сусідами Хазарським каганатом і Візантійською імперією за сфери впливу на євразійському континенті. В основі таких конфліктів лежала боротьба за ринки збуту товарів, насамперед чорноморські, де здавна схрещувалися різновекторні торгівельні шляхи, на які претендували країни середземноморського і чорноморського басейнів.

Середньодніпровську Русь першої половини IX ст. визнали рівноправною державою уряди Візантії та Франкського королівства. Вони у 838 – 839 рр. приймали у себе посольство руського кагана «мира ради». Обмін посольствами є функцією держави, але аж ніяк не племені чи союзу племен. Причому в столиці Франкського королівства вони визнали, що виступають не просто від «народу русь», як в першому випадку, але вже від держави.

Середньодніпровська Русь у першій половині IX ст. була розвинутою державою і мала високий авторитет у навколишньому світі. Праукраїнські племена почали активно переймати собі назву «русь», те саме робили і найманці руських князів варяги. Про це переконливо свідчить й історія руського посольства до столиці Франкського королівства Інгельгейму. Там з'ясувалося, що хоча вони й називали русами, але насправді були «свенами» (шведами), а представляли Руську державу. Подібне увійде в практику Київської Русі. Судячи з усього, найманці – варяги, перейнявши назву середньодніпровських русів, зберегли її й при поверненні в Скандинавію чи

Південну Прибалтику, тим самим піднімаючи свою суспільну значущість в очах одноплемінників. Можливо, що саме з їх оточення походив легендарний князь Рюрик. І через нього назва «русь» утворилася і за ільменськими словенями, розширивши її ареал і на північно-східних землях.

Значно зміцніло становище Середньодніпровської Русі за часів князювання Діра і Аскольда. Брати були далекими нащадками князя Кия, про що писав ще укладач найдавнішого київського зводу 1039: «після цих братів княжили у Києві Аскольд і Дир і володіли полянами». Про це писалося і в інших творах.

Приблизно в 860 р. до влади в Середньодніпровській Русі прийшов князь Аскольд, імені якому було надано скандинавської форми. Найімовірніше, що воно серед місцевого населення звучало як «Осколд». Так називав його укладач Ніконовського літопису XVI ст., а також інший літопис XVII ст. В цьому плані цілком вмотивованим виглядає твердження Б.О. Рибаківа про те, що ім'я Осколд могло мати праслов'янську основу, яка походить ще від геродотових сколотів. Побудувавши логічну схему еволюції етнонімів сколот-склавін-слов'янин, можемо припустити, що ім'я «Осколд» було прізвиськом і означало не що інше, як «слов'янин».

Держава не існує без законів. Але регулятивні функції у житті суспільства можуть виконувати і їх попередники – правові звичаї та звичаєві правові норми. Вони і виступають головними правовими чинниками на ранньому етапі існування держави.

У Середньодніпровській Русі задовго до появи варягів у Києві існувала власна звичаєва правова система регуляції як внутрішніх, так і зовнішніх відносин. Її можемо реконструювати за умовами договорів Русі з Візантією у X ст. Зокрема, у договорі 911 р. пишеться про те, що «Русь многажди право судимох, но точю простословесен...». Тобто, що Русь раніше укладала з іноземними державами багато договорів, але

вони були «простословесні» (усні). Це вказує на давність існування, а відповідно і перетворення певних правових звичаїв на звичаєве право, що є функцією держави. І ці процеси не могли б закріпитися в суспільній свідомості протягом короткого часу, для цього були потрібні століття.

Суттєве доповнення у розуміння давності та особливостей правової системи Середньодніпровської Русі вносить договір Олега з Візантією 907 р. В ньому пишеться, що вої Олега «по Руському закону клялися зброєю своєю, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту, і затвердили мир». «Закон Руський» не дійшов до нас у письмовій формі. Але посилення на нього є переконливим доказом того, що це і є те усне звичаєве право, яке ґрунтувалося на стародавньому слов'янському звичаї. На час підписання договору Русь вже приблизно століття існувала у формі держави. Отже, в цей час виділилися звичаї, обов'язкові для виконання, які були санкціоновані державою. «Закон Руський» – це система праукраїнського звичаєвого права, що сформувалася на місцевому ґрунті, й діяла в Середньодніпровській Русі принаймні з VIII ст.

Порівняно з навколишнім світом Середньодніпровська Русь мала високий рівень правової культури, яка активно використовувалася у стосунках з іншими країнами. На початку X ст. правові норми «Закону Руського», що сформувалися у попередньому столітті, були визнані законодавчим актом наймогутнішої на той час держави. Візантійської імперії, що є безперечним свідченням існування не тільки Середньодніпровської праукраїнської держави, але й стрункої, давньовживаної системи регулювання суспільного життя громадян і її правової рівності з іншими країнами.

Вони трансформувалися, збагатилися новими нормами місцевого і візантійського права, в своїй основі не тільки увійшли до писаного збірника законів, але і дали йому свою назву. Лінгвістично-правовий аналіз термінів «Закон Руський» і «Руська Правда» свідчить про ідентичність цих понять.

Окремо стоїть питання про національність Середньодніпровської Русі. Безперечно, що вона виникла на місцевому етнічному ґрунті, а її творцями були праукраїнські племена полян, древлян, частини сіверян, на яких значний вплив у цей час справили склавіни. Можна погодитися з В. Бараном, що в цей час у Середньому Подніпров'ї не існувало окремого племені чи племінного об'єднання під назвою «русь», які б належали до неслів'янського світу.

Причому «руси» VIII – першої половини IX ст. відзначалися значною торговельною активністю як у південно-східному, так і західному регіонах. Від їх імені в країнах Центральної Європи не пізніше середини IX ст. з'явилися чисельні топоніми. Етнонім «русь» зафіксовано і в юридичних документах та різних книгах, зокрема в «Баварському географі», складеному на початку IX ст. Про належність цих «русів» до Середньодніпровської Русі свідчить набір товарів, якими Праукраїнська держава торгувала з сусілами. Це – віск. Невільники, коні.

Цілком правомірним виглядає припущення В. Барана про те, що самоназва місцевих народів походила від іранського слова «анти» (окраїни), яка згодом трансформувалася у назву «Україна», «українці». Але навряд чи можна називати антив жителями «окраїни». Дотримуємося при цьому трактування С.Шелухіна терміна «Україна» як «край», «країна», тобто, окрема, «вкраяна», «украяна», відрізнена частина землі, окрема територія. В цьому випадку етнонім «анти» повинен означати «країни», «окраїни», «україняни», тобто жителі «краю», «країни», «україни».

Це щось подібне до тлумачення змісту українського слова «окраєць», який означає «відрізану», «украєну», «вкраяну» частину цілої хлібини.

Проведемо аналогію з етнонімом «хорвати». Костянтин Багрянородний для середини X ст. виводить назву «хорвати» від грецького слова «хора» – край, земля. Відповідно, «хорвати» – це жителі певного краю, окремої землі, але аж ніяк не країни. Північно-Карпатський регіон, де мешкали хорвати, ніколи не входив до складу Візантійської імперії й тому не міг бути її країною. Так само як і землі антив на час їх згадки не були країною іраномовних кочовиків.

Старослов'янські назви «край», «країна» були сприйняті як іраномовними, так і грекомовними авторами, а похідні від них етноніми «окраїняни», «україняни» застосовувалися для позначення жителів українських земель. Старослов'янські поняття «край», «країна», «окраїняни», «україняни» органічно вписалися в національну свідомість предків українців, використовувалися ними як у повсякденному житті, так і у відносинах з зарубіжним світом, видозмінювалися, але ніколи не переривалися, і пізніше набрали звичних для нас форм «Україна», «українці».